

УДК 314.01(477):314.146;314.148

Л.І. СЛЮСАР,

канд. екон. наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: l.slyusar@bigmir.net

МОДЕРНІЗАЦІЯ ШЛЮБУ І СІМ'Ї В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті на основі аналізу особливостей модернізації шлюбу та сім'ї в Україні в радянський період доводиться її атиповість через штучність радянського типу організації суспільства. Показано, що складний історичний шлях українського народу значною мірою вплинув на розвиток сім'ї, трансформував загальні закономірності її розвитку.

Ключові слова: сім'я, шлюб, населення, демографічна модернізація, розлучення, суспільство, держава, народжуваність, аборт.

Постановка проблеми. Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері обумовлюють необхідність більшої уваги дослідників як до їх історичної еволюції, так і до сучасних факторів їх трансформації. Більшість гострих проблем української сім'ї – нестабільність шлюбу і високий рівень розлучуваності, масова одностаттєвість сімей, невирішеність гендерних проблем – є наслідком довготривалих процесів, що відбувалися у радянський період, в першу чергу – особливостей модернізації «за радянським типом». Без вивчення цих особливостей неможливо визначити шляхи вирішення зазначених проблем.

Модернізація є комплексом взаємообумовлених змін у всіх сферах соціуму, у тому числі у демографічній сфері. Концепцію демографічної модернізації розробив А. Вишневський [1; 3] на основі теорій першого і другого демографічних переходів Ф. Ноутстайна (Notestein), Д. де Каа (Van de Kaa D.J.), Р. Лестіра (Lesthaeghe R.) [7; 11]¹. На матеріалах України перші наукові розробки щодо аналізу народжуваності, смертності, трансформації вікової структури населення у контексті модернізації належать І. Курило, Н. Рингач [6, с.150–170].

Модернізацію шлюбу і сім'ї, що є одним із напрямів демографічної модернізації, зокрема її специфіку в Росії, ґрунтовно розглянуто у працях А. Вишневського, С. Захарова, О. Іванової [3, с. 67–146]. Однак, хоча сценарій модернізації сім'ї та шлюбу

¹ Теорії «демографічної модернізації», «другого демографічного переходу» мають як прихильників, так і критиків серед демографів, однак аналіз дискусій навколо цих питань не є темою даної статті.

в Росії та Україні має багато спільного, він, на нашу думку, не є тотожним і потребує окремого дослідження. Українські демографи досить детально вивчали шлюбно-сімейні процеси і структури за часів радянської України (в першу чергу Л. Чуйко [4; 10]). Але тоді ці процеси не розглядалися в аспекті демографічної модернізації, що стало можливим лише за сучасних умов. Перші підходи до цієї проблеми були намічені нами при вивченні деструктивного впливу трагедії Голодомору на шлюбно-сімейні традиції українського народу [2, с. 335–345]. Аналіз особливостей модернізації шлюбу і сім'ї в Україні за радянських часів, їх причин та наслідків є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. У ХХ ст. населення більшості країн Західної Європи вступило, вже пройшовши у тій чи іншій формі перехід від аграрного до індустріального суспільства з докорінною перебудовою соціальних інститутів і способу життя на засадах модернізації. Відбулась і демографічна модернізація, тобто відхід від традиційних норм, «осучаснення» репродуктивної, життєзберігальної, міграційної, матримоніальної і сімейної поведінки населення. Індустріальне, урбанізоване суспільство потребувало праці членів сім'ї – як чоловіків, так і жінок – у різних галузях суспільного виробництва, їх освіти і професійної підготовки, а зі зростанням темпів урбанізації – їх високої мобільності. Це обумовило зміни у характері сімейних відносин, розмірі й типі сімейних об'єднань.

На початку ХХ ст. розвиток виробничих сил та капіталістичних відносин в Україні теж потребував модернізації суспільних інститутів, зокрема шлюбу і сім'ї, насамперед зняття жорстких обмежень на принципах релігійної моралі (щодо розірвання шлюбу, шлюбу з особами іншої віри, гендерних стосунків в сім'ї, планування кількості дітей тощо), які були закріплені в законодавстві. Однак більшовики, прийшовши до влади, почали «революційну перебудову» всього соціуму відповідно до комуністичної ідеології, внаслідок чого процес модернізації, у т.ч. демографічної, тривав у іншій соціальній формі та форсованими темпами, що «дорого коштувало» населенню: було зруйновано і втрачено багато людських життів. Сім'я, як і суспільство в цілому, стала заручником соціального експерименту, який передбачав перебудову всіх соціальних інститутів відповідно до ідеології «будівництва комунізму».

У перші пореволюційні роки панували ідеї ліквідації інституту сім'ї, які підтримували партійні діячі того періоду, зокрема О.М. Коллонтай і М.І. Бухарін. Однак, оскільки неконструктивність цих ідей довело життя, було взято курс на формування нової соціалістичної сім'ї, яка відповідала б потребам соціалістичної держави. Для цього в суспільстві поширювались критичні настрої щодо традиційної сім'ї, що дискредитувалась як пережиток минулого, та у 1920-ті рр. було здійснено докорінну лібералізацію шлюбно-сімейного законодавства на засадах повної свободи шлюбу і розлучення. Декрети «Про громадянський шлюб, дітей та про ведення книг актів громадянського стану», «Про розторгнення шлюбу», «Про штучне переривання вагітності», Сімейний кодекс 1918 р. усунули всі обмеження щодо взяття шлюбу, здійснення абортів, ввели максимально спрощену процедуру розлучення, а Сімейним кодексом 1926 р. було зрівняно у правах фактичний і зареєстрований шлюб, тобто, можна вважати, відмінено обов'язкову реєстрацію шлюбу.

Штучно прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин відбувалась на тлі форсованої індустріалізації, докорінної перебудови основних суспільних інститутів – держави, власності, фінансів – на засадах побудови якісно нового соціалістичного суспільства, та пропаганди нових морально-етичних норм і «соціалістичної» системи цінностей: інтереси революції і соціалістичної держави оголошувались найвищим

пріоритетом. Перебудова (модернізація) сімейної і матримоніальної поведінки населення, яка в інших країнах відбувалась протягом життя кількох поколінь, в Україні (як і в Росії) відбулась прискорено, поспіхом. Покоління, які починали своє шлюбно-сімейне життя на принципах релігійної моралі, водночас були «перенесені» в умови зовсім іншого соціально-економічного середовища та «модернізованого» шлюбно-сімейного законодавства.

Видатні українські демографи того часу – Ю.О. Корчак-Чепурківський, М.В. Птуха, А.П. Хоменко, П.І.Пустоход, М.М.Трацевський – засвідчують, що розвиток шлюбу і сім'ї у 1920-ті рр. відбувся, з одного боку, під впливом нового соціально-економічного середовища і політики держави стосовно цих інститутів, що продукувало нову систему цінностей і соціальних стандартів, а з другого – під впливом історично стійких цінностей і норм сімейного способу життя українського народу. Це змінило перебіг відповідних соціально-демографічних процесів, надало їм неоднозначного характеру. Так, в Україні збереглась орієнтація населення на шлюб, сімейний спосіб життя. Рівень шлюбності залишався високим. Ю. О. Корчак-Чепурківський на основі побудованих ним таблиць шлюбності жінок України за 1925–1928 рр. (перша така розробка на теренах СРСР) дійшов висновку, що тільки 2,4% жінок протягом життя не беруть шлюб (у Баварії в той час – 12,5% жінок, у Данії – 14,5%). Особливістю шлюбності українських жінок був її високий рівень у всіх вікових групах, особливо у молодих. До 20 років укладала шлюб третина всіх дівчиць [5, с. 132–134]. Разом з тим шлюб втратив колишню стабільність, стрімко зростала кількість розлучень, які ще на початку ХХ ст. були рідкісним явищем серед українців. Так, у 1925 р. загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення) в Україні становив 1,8‰, тобто був значно вище, ніж у більшості країн Європи (табл. 1). А у 1929 р. цей коефіцієнт дорівнював вже 2,5‰ – на той час це був один із найвищих показників у світі.

Таблиця 1. Рівень розлучуваності в Україні та інших країнах Європи у 1924 р. і 1925 р.

Країни	на 1000 населення припадає розлучень		на 1000 шлюбів припадає розлучень	
	1924	1925	1924	1925
УРСР	1,49	1,76	129	166
РСФСР (47 губ.)	1,20	1,50	105	132
БРСР	0,63	1,30	58	128
Австрія	0,84	0,84	104	105
Німеччина	0,62	0,59	86	83
Угорщина	0,76	0,68	83	76
Франція	0,53	0,50	59	57
Чехословаччина	0,38	0,36	42	39
Швеція	0,27	0,29	44	47
Бельгія	0,38	0,32	42	39
Шотландія	0,09	–	14	–
Англія і Уельс	0,06	–	7	–

Джерело: 8, с. 139; 9, с. 74.

Слід підкреслити, що модернізація шлюбу і сім'ї в Україні була штучно прискорена, економічні й соціальні передумови для неї ще не «визріли» у суспільстві, що призвело до загострення ряду соціально-економічних проблем, передусім – погіршило умови життя жінок та дітей, батьки яких розлучились. Необмежена свобода розлучення в умовах традиційної системи економічних відносин у більшості сімей (чоловік-годувальник і дружина-домогосподарка) досить часто залишала жінку без майна і засобів існування, а ініціаторами розлучення переважно були чоловіки [5, с. 115]. На той час не було соціальних і економічних компенсаторів, які дають змогу сучасній жінці залишатись економічно незалежною і самодостатньою і після розірвання шлюбу. Масове «вивільнення» жінок з домашнього господарства дало можливість державі форсувати їх залучення до суспільного виробництва, яке в період екстенсивної індустріалізації потребувало додаткової робочої сили. І хоча зайнятість жінок у промисловому виробництві обумовила поступове підвищення їх освітнього і кваліфікаційного рівня, заклала економічні основи гендерної рівності, цей процес відбувався болісно, часто мав вимушений характер.

Якщо перший етап модернізації (у 1920-ті роки) був періодом лібералізації шлюбно-сімейних відносин, хоч і штучно прискореним, то вже у 1930-ті рр. влада перейшла до методів жорсткого контролю над всіма сторонами життя людини, у тому числі й у сфері приватного, сімейного життя. На цьому етапі визначальний вплив на трансформаційні процеси у шлюбно-сімейній сфері мали соціальні катастрофи, через які пройшло населення всієї країни: голод, масові репресії, Друга світова війна. Демографічний розвиток був викривлений соціальними катастрофами, понад те, сталінський режим цілеспрямовано використовував соціальні катастрофи для трансформації суспільства відповідно до своєї ідеологічної доктрини – індустріалізації та соціалістичної перебудови. Найбільш системно ці людиноненависницькі методи були задіяні в Україні, демографічний розвиток якої був деформований катастрофічним Голодом 1932–1933 рр., від якого найбільше постраждало українське село. Голодомор дав змогу сталінському режиму знищити українське селянство і як клас дрібних власників, що мав певну економічну незалежність, і як національно-етнічну спільноту, менталітет якої не піддавався «комуністичній перебудові». За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, демографічні втрати України від Голодомору становлять 3,4 млн внаслідок підвищеної смертності та 1,1 млн через зниження народжуваності (Е. Лібанова) [2, с. 266–277]. Внаслідок Голодомору відбулось не просто зменшення чисельності населення у сільській місцевості, а руйнація його нормальної життєдіяльності та природних процесів відтворення, про що, зокрема, свідчить обвальне падіння рівня шлюбності та народжуваності: у 1929–1932 рр. загальний коефіцієнт шлюбності у сільській місцевості знизився майже вдвічі, у містах – на 26% (рис. 1), а кількість новонароджених у 1934 р. (мінімальна за 1930-ті рр.) було майже вдвічі меншою, ніж у 1930-му році [2, с. 328–330]. Хоч у наступні роки відбувся компенсаційний підйом шлюбності та народжуваності, високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди.

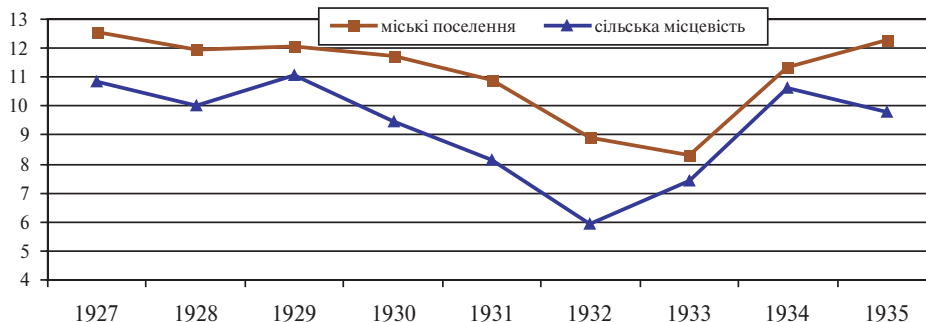

Рис. 1. Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1927–1935 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Соціальні катастрофи 1930-их рр.: Голодомор 1932–1933 рр. та масові репресії (за даними В. Верстюка, тільки з 1932 р. по 1937 р. кількість репресованих перевищила 650 тис. осіб [2, с. 29]) деформували природні процеси відтворення населення України, вплинули на демографічну поведінку. Однак традиційна орієнтація на шлюб і сім'ю була збережена. За даними перепису населення 1939 р., на той час більшість населення (89,1%) мешкало у складі сім'ї, 9,6% – члени сімей, які тимчасово проживали окремо, і лише 1,3% населення країни проживало самотньо, поза сім'єю. У 70% українських сімей проживало не більше чотирьох осіб. За нашими розрахунками, середній розмір сім'ї тоді становив 3,84 особи.

Якщо у 1920-ті рр. політика держави стосовно шлюбу і сім'ї була досить демократичною, то з середини 1930-их рр., зі зміною ситуації і загальної атмосфери в країні, державна сімейна політика стала тоталітарною, жорсткою, націленою на створення міцної соціалістичної сім'ї методами державного контролю над усіма сторонами життя особистості. Заборона абортів, ускладнення процедури розірвання шлюбу, кримінальна відповідальність за несплату аліментів згідно з постановою 1936 р.², а потім істотне обмеження свободи розлучень згідно з указом 1944 р.³ – ці заходи, хоч і були спрямовані на зміцнення інститутів шлюбу і сім'ї, мали репресивний характер, намагалися вирішити складні соціально-демографічні проблеми методами примітивної заборони. Державі вдалося досягти зменшення кількості розлучень (наприклад, у 1940 р. в Україні було зареєстровано вдвічі менше розлучень, ніж у 1929 р.), однак не покращились умови реалізації специфічних функцій сім'ї та шлюбу, гострота протиріч функціонування цих інститутів в умовах тоталітарного контролю держави не зменшилась. З одного боку, влада намагалась підвищити народжуваність, зміцнити шлюбні стосунки, підтримати «міцну радянську сім'ю», і на це було спрямоване законодавство, а з другого – культивувались ідеї пріоритетності суспільних інтересів над особистими, сімейними, метою життя особистості мало стати служіння державі,

² Спільна Постанова ЦВК СРСР 365 та РНК № 1134 від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породілим, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі родильних будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінальної відповідальності за неплатежі аліментів та про декотрі зміни в законодавстві про розлучення».

³ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» та введення ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства».

партії, участь у суспільному виробництві, в разі потреби – і за рахунок нехтування особистим життям та інтересами сім'ї (наприклад, доносити на своїх найближчих родичів, якщо їх дії вважались «опортуністичними», «антирадянськими»).

Демографічний розвиток України (хоч і атиповий в умовах тоталітарного режиму) був перерваний трагічними подіями Другої світової війни. Війна перервала відтворення населення, дестабілізувала всі демографічні процеси. Великі людські втрати, насамперед чоловіків у найбільш працездатному і продуктивному віці, не тільки зруйнували статеві-віковий баланс населення, а й зовсім розбалансували шлюбний ринок. Є різні оцінки втрат шлюбного потенціалу, поширення безшлюбності серед жінок внаслідок значної нестачі чоловіків–потенційних наречених. На нашу думку, неможливо точно статистично виміряти кількість жінок, які не змогли створити сім'ю через ці трагічні події, адже СРСР був єдиною країною-учасником війни, що не провела перепис населення у повоєнні роки. Перепис населення було здійснено лише у 1959 р., але його матеріали, як і наступного перепису 1970 р., не забезпечують розгорнутою інформацією щодо шлюбного складу населення. Разом з тим наступні переписи населення (1979 р. і 1989 р.) засвідчили, що найвищим рівнем безшлюбної самотності (ніколи не були у шлюбі) не тільки в Україні, а й у Росії та Білорусі відзначаються жінки 1920–1924 і 1925–1929 років народження, тобто тих вікових когорт, чий найбільш активний шлюбний вік припадав на роки війни та перші повоєнні роки (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл жінок 1920–1929 років народження за шлюбним станом за даними переписів населення 1979 р. і 1989 р. в Україні, %

Роки народження	Всі особи	з них:				
		перебувають у шлюбі	ніколи не були у шлюбі	вдові	розлучені	не вказали
1979 р.						
1920–1924	100,0	58,9	6,3	26,3	8,4	0,1
1925–1929	100,0	69,4	6,0	14,3	10,2	0,1
1989 р.						
1920–1924	100,0	55,1	6,1	30,4	8,3	0,2
1925–1929	100,0	42,0	6,5	45,0	6,3	0,2

Джерело: авторські розрахунки за даними переписів населення.

Після закінчення війни в Україні спостерігалось компенсаційне піднесення шлюбності, народжуваності, тобто почали діяти природні механізми відновлення кількості і якості людської спільноти. Компенсаційний підйом шлюбності тривав протягом 1946–1951 рр., однак з 1952 р. почався спад шлюбності, оскільки шлюбний контингент чоловіків було вичерпано, хоча й існував надлишок жінок, які були потенційними нареченими. Найвищий рівень народжуваності спостерігався у 1949 р., після чого почалось її поступове зниження [4, с. 105, 130]. Вже у міжпереписний період 1959–1970 рр. процес укладання шлюбів нормалізувався порівняно з повоєнним періодом, хоча річні коливання шлюбності населення впродовж багатьох років ще зазнавали впливу «демографічних хвиль», зумовлених відлунням війни.

Закінчення часів сталінського режиму та початок «хрущовської відлиги» запо-

чаткували з кінця 1950-их років поступову лібералізацію суспільного життя в країні, що створило, нарешті, більш цивілізовані умови для життєдіяльності населення, його відтворення, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері. Модернізація шлюбу і сім'ї почала відбуватись у нових умовах і набула нових рис. Хоча принципи взаємовідносин держави і сім'ї не змінились (пріоритет державних інтересів над інтересами особистості, сім'ї), держава відійшла від жорстких, репресивних методів контролю над особистим життям людини. Першим, принциповим кроком у цих змінах була відміна заборони на аборти та кримінальної відповідальності за їх здійснення (1.11.1955 р.), що означало надання свободи жінці, сім'ї щодо дітонародження. Початок масового будівництва житла для проживання сімей в окремих квартирах (так званих «хрущовок») у 1960-ті рр. створив, нарешті, матеріальні умови для природної інтимності сімейного світу, окремого простору для кожної сім'ї, необхідного людині ХХ століття. Тобто було створено якісно нові умови життєдіяльності сім'ї, будівництва сімейних стосунків, їх розвитку.

Принциповим кроком у шлюбно-сімейному законодавстві стало прийняття у грудні 1965 р. урядової постанови⁴, що значно спростила процедуру розлучення. Це істотно вплинуло на шлюбну ситуацію в країні. Вже у 1950-их рр., незважаючи на значні законодавчі обмеження, кількість розлучень почала повільно зростати (рис. 1). Так, у 1951 р. було зареєстровано 11,6 тис. розлучень (0,3 на 1000 населення), у 1960 р. – 53,0 тис. (1,2‰). Після 1965 р. відбувся «сплеск» розлучуваності: якщо у 1965 р. в Україні було зареєстровано 77781 розлучень (1,7‰), то вже у 1966 р. – 140-877 (3,1‰), тобто майже вдвічі більше. Радянські вчені пояснювали цей «стрибок» юридичним оформленням фактично давно розірваних шлюбів, і з цим важко не погодитись. Хоч у наступні кілька років розлучуваність дещо знизилась, вже у 1973 р. було зареєстровано більше розлучень, ніж у 1966 р., і надалі їх кількість зростала, хоч і з певними коливаннями. Одним із чинників цих змін було прискорення урбанізації і відповідне скорочення чисельності сільського населення, яке завжди вирізняється більш традиційною сімейною поведінкою. Вже всередині 1970-их рр. (після 1975 р.) загальний коефіцієнт розлучуваності перетнув межу у 3,5‰ і тримався на цьому високому рівні до здобуття Україною незалежності.

Соціально-демографічний феномен «стрибка» рівня розлучуваності після 1965 р. є свідченням тих специфічних внутрішніх проблем радянської сім'ї (щодо розподілу сімейних обов'язків, подвійної зайнятості жінки, системи лідерства, внутрісімейного мікроклімату тощо), які маскувалися жорсткими нормами законодавства у часи сталінського режиму. Традиційна патріархальна сім'я з її системою подружніх стосунків уже давно відійшла в минуле, а «сім'я для держави» (вислів В. Вишневецького [3, с. 85]), на підтримку якої була спрямована радянська ідеологічна система та відповідне законодавство, не тільки не впоралась із проблемами внутрішньосімейної організації, які висувало ХХ століття, а й посилила їх гостроту.

Дослідження причин розірвання шлюбів, яке на прикладі подружніх пар міста Києва у 1968 р. провела Л. Чуйко, висвітлило ступінь гостроти проблем української сім'ї як віддзеркалення проблем всього суспільства [10, с. 139–170]. За одержаними даними, у 61% випадків ініціаторами розлучення були дружини, і переважно їх причиною було зловживання алкоголем чоловіка, на другому місці – несумісність характерів, тобто відсутність взаєморозуміння і взаємоповаги. Дані судових справ

⁴ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1965 р. «Про деякі зміни порядку розгляду в судах справ про розірвання шлюбу»

щодо розірвання шлюбів показали, що у випадках алкоголізму чоловіка супутніми мотивами розлучень були жорстокість, скандали, побиття, погрози вбивства, подружні зради, відмова матеріально підтримувати сім'ю тощо. Зі збільшенням тривалості шлюбу частка розлучень через алкоголізм чоловіка зростала. Серед чоловіків – ініціаторів розлучення найбільш поширеними мотивами були: несумісність характерів, а також подружня зрада, наявність другої сім'ї.

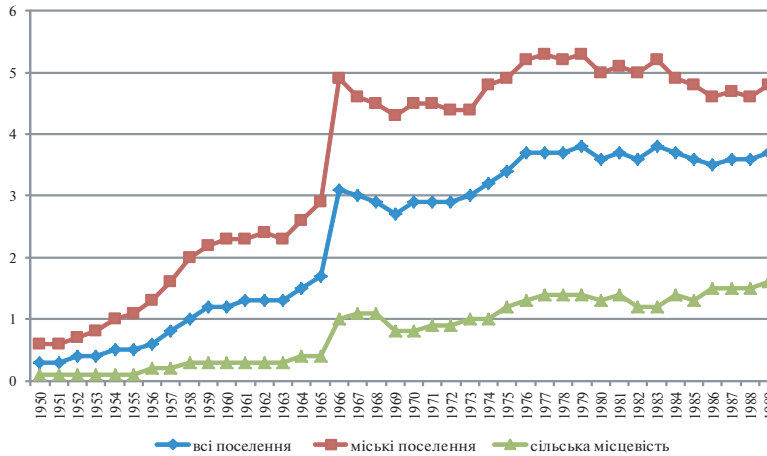

Рис. 2. Кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення в Україні у 1950–1989 рр.

Джерело: дані Держстату України.

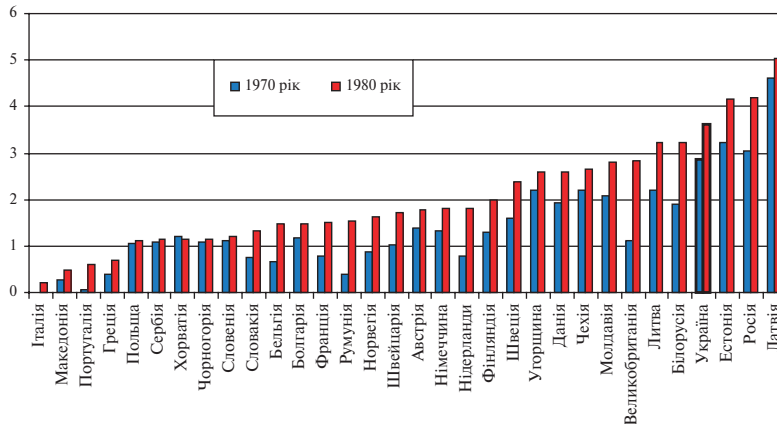

Рис. 3. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в країнах Європи у 1970 і 1980 роках, %о (дані ранжовані по 1980 р.)

Джерело: дані Eurostat – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

Отже, нетерпимість і непоступливість у подружніх стосунках членів родини, націлених насамперед на трудову діяльність у суспільному виробництві (праця у домашньому господарстві не цінувалась суспільством), а також зловживання алкоголем, особливо чоловіків, мала більший руйнівний вплив на міцність шлюбу, ніж одночасна з цим лібералізація сексуальних норм у країнах Західної Європи. Рівень розлучуваності населення України та інших республік європейської частини СРСР, нині незалежних держав, у 1970–1980-их рр. був найвищим у Європі. У ці роки за кількістю розлучень на 1000 населення «попереду» України були лише Росія, Латвія і Естонія (рис. 3).

Розірвання шлюбу, навіть якщо подружжя мало спільних дітей, стало звичним явищем, «легко» сприймалось і соціальним оточенням, і суспільством в цілому. З того часу нестійкість подружніх відносин стала традиційною для українського населення.

Водночас впродовж всієї другої половини ХХ ст. рівень шлюбності населення України залишався високим, щороку в країні реєструвалося 450–500 тис. шлюбів, і істотне зниження рівня шлюбності почалося лише у роки незалежності, що обумовлено іншим комплексом факторів. Причому вже з 1960 р. крива шлюбності має досить чітко виражену хвилюподібну форму: спостерігається значне зменшення кількості шлюбів у високосні роки, які за традицією вважаються несприятливими для укладання шлюбу, і компенсаційний підйом у перед- та після високосні роки. З кінця 1960-х і до початку 1990-х рр. в Україні відбувався зсув шлюбності у бік молодих вікових груп: поступово зростала частка шлюбів, де обом нареченим було менше 25 років, а у жінок – менше 20 років. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у жінок: якщо частка шлюбів, де нареченому менше 20 років, майже не змінилась протягом 1950–1989 рр. (хоч істотно збільшилась частка тих шлюбів, де нареченому 20–24 роки), то у жінок набула поширення рання шлюбність – у 1970–1980-ті рр. поступово збільшувалась частка шлюбів з нареченою, якій не було і 20 років. У 1988–1989 рр. таким був майже кожний третій шлюб, тобто наречені «помолодшали» порівняно з повоєнними та п'ятдесятими роками.

Таким чином, впродовж 1960–1980-их рр. українська сім'я зазнала нового етапу модернізації і набула тих рис, які успадкувала незалежна Україна: високий рівень шлюбності населення з поширенням ранніх шлюбів, високий рівень розлучуваності і відповідне поширення неповних сімей з дітьми, масова одностаттєвість (за даними переписів населення, вже у 1970 р. 50,2% сімей з дітьми були одностаттєвими, у 1979 р. – 55,9%, у 1989 р. – 52,1%). У 1990-ті рр. одностаттєвість набула ще більш масового характеру.

Висновки. Впродовж радянського періоду в Україні відбулися кардинальні зміни шлюбу і сім'ї на засадах демографічної модернізації, яка мала атиповий характер внаслідок штучності радянської соціально-економічної системи, що модифікувало прояв загальноцивілізаційних закономірностей трансформації шлюбу і сім'ї. На цьому історичному шляху можна визначити кілька періодів (етапів), обумовлених певними змінами у принципах організації суспільства та методів державного управління. Перший період (1920-ті рр.) – штучно прискорена демографічна модернізація, обумовлена докорінною перебудовою суспільства та відповідними змінами у менталітеті людей, активізована лібералізацією сімейного законодавства; другий етап (1930-ті – 1950-ті рр.) – деформований демографічний розвиток в умовах соціальних катастроф, війни, тотального контролю влади над життям сім'ї та окремої

особистості; третій етап (кінець 1950-их – 1980-ті рр.) – модернізація в умовах «більш цивілізованого» соціально-економічного середовища, під впливом лібералізації умов розвитку сім'ї, зняття більшості законодавчих обмежень щодо подальшої трансформації шлюбу і сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишне夫斯基 А. Незавершенная демографическая модернизация в России // Журнал SPERO, № 10, 2009, с. 55–82.
2. ГОЛОДОМОР 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
3. Демографическая модернизация России, 1900–2000. Под ред. А.Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
4. Демографическое развитие Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1977. – 222 с.
5. Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. – М.: Статистика, 1970. – С. 132–134.
6. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
7. *Lesthaeghe R. and Surkyn J.* When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. – Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels, 2004.
8. *Пустоход П. і Трацевський М.* Шлюбність на Україні // Демографічний збірник. За ред. академіка М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. VII. – Київ: друк. Всеукраїнської Академії наук, 1930. – С. 84–195.
9. Статистический справочник СССР за 1928 г. – М.: Стат. изд-во ЦСУ СССР, 1929. – С. 74.
10. *Чуйко Л.В.* Браки и разводы. – М.: Статистика, 1975. – 175 с.
11. *Van de Kaa D.J.* Europe's Second Demographic Transition // *Population Bulletin.* Washington, 1987. Vol. 42. № 1.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.01.2013 р.

Л.И. Слюсар

МОДЕРНИЗАЦИЯ СЕМЬИ И БРАКА В УКРАИНЕ: ОСОБЕННОСТИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

На протяжении XX века развитие семьи и брака в Украине, хотя в целом и соответствовало общеевропейским закономерностям, в то же время происходило по «советскому» сценарию. Пройдя через искусственно ускоренную модернизацию брачно-семейных отношений в 1920–30-х годах и ряд социальных катастроф (Голодомор, репрессии, войны), население Украины значительно раньше, чем население большинства стран Европы, стало характеризоваться непрочностью брачных отношений, высоким уровнем разводимости, массовой однодетностью. С другой стороны, искусственная социально-экономическая среда, «закрытая» модель общества долго консервировали раннюю брачность и рождаемость, традиционность гендерных отношений в семье.

Можно выделить несколько этапов модернизации семьи и брака в советский период, обусловленных определенными изменениями в принципах организации социума и механизмах государственного управления. Первый этап модернизации – 1920-е годы: это период искусственно форсированной демографической модернизации, обусловленной коренной перестройкой всего общества и соответствующими изменениями в ценностно-мотивационных механизмах поведения населения, ускоренной либерализацией семейного законодательства. В этот период резко возрастает количество разводов, которые несколько десятилетий назад были редким явлением, растет брачность, в том числе за счет повторных браков; женщины все более вовлекаются в общественное производство, что меняет характер гендерных отношений в семье; получает распространение ограничение количества деторождений методом искусственного прерывания беременности

(аборт). Второй этап модернизации – (1930-е – 1950-е годы): воспроизводство населения, в том числе в брачно-семейной сфере, происходит в условиях жесткой тоталитарной системы, социальных катастроф и воен. Государство использует социальные катастрофы для форсирования трансформации общества в соответствии с идеологическими догмами «строительства коммунизма»; в то же время законодательно тормозит модернизацию семьи и брака, пытаясь создать «крепкую социалистическую семью» в соответствии со своим идеологическим шаблоном. Третий этап модернизации (1960-е – 1980-е годы) – развитие семьи и брака проходит в более цивилизованной социально-экономической среде, государство отказывается от жестких методов давления на семью, переходит к косвенным методам. На этом этапе противоречия развития семьи, накопленные за предыдущие десятилетия, «выходят наружу»: резко возрастает уровень разводимости населения, однопотность семьи становится массовой, брачность населения остается высокой, а возраст вступления в брак снижается.

Ключевые слова: семья, брак, население, демографическая модернизация, развод, государство, общество, рождаемость, аборт.

L. I. Slyusar

MODERNIZATION OF FAMILY AND MARRIAGE IN UKRAINE: FEATURES OF THE SOVIET PERIOD

Throughout the Soviet period, the development of family and marriage in Ukraine passed mostly according to the common European laws, but also in line with the “Soviet” scenario. After going through artificially accelerated modernization of marriage and family relations in 1920–30s, and a number of social disasters (Holodomor, repressions, wars), Ukraine’s population became much earlier than population of most European countries characterized by fragility of marriage, high divorce rates, single-child families. On the other hand, artificial socioeconomic environment and “closed” model of society have long preserved early marriage and childbirth, traditional gender relations in the family.

Several periods (stages) of the modernization of family and marriage in Ukraine in the 20th century due to certain changes in the organization of society and the principles of state management can be highlighted. The first stage of modernization – 1920s: it is a period of artificially accelerated demographic modernization, caused by radical restructuring of the whole society and the corresponding changes in the value-motivational mechanisms of the population behavior, and accelerated liberalization of family laws. During this period, the number of divorces has increased dramatically (two decades ago divorces were rare), the number of marriages, including remarriage, was growing; women were increasingly involved in social production and this changed the gender relations in the family; limitation of births by artificial termination of pregnancy (abortion) has spread. The second stage of transformation of a society – (1930s to early 1950s): reproduction of the population, including in the marriage and family sphere, was in conditions of tough totalitarian system, social disasters and war. The state used social catastrophes for accelerated modernization in accordance with the ideological dogmas of building communism, but at the same time legislatively delayed the modernization of marriage and family, trying to create a “strong socialist family” according to its ideological template. The third phase of modernization (1960s–1980s) – development of the family and marriage took place in a more civilized socioeconomic environment, the state rejected harsh methods of pressure on the family, and used indirect methods. At this stage the contradictions of family development accumulated over the past decades were exposed: the divorce rate of the population dramatically increased, one-child families became widespread, population nuptiality remained high, and the age of marriage was reduced.

Keywords: family, marriage, population, demographic modernization, divorce, state, society, birth rate, abortion.